

Ο ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ ZANCARUOLO
ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1363

Στὸ πρόσφατο συνέδριο τῆς Ἀχρίδας εἶχα τὴν τιμὴ νὰ ἀπασχολήσω τὸ ἀκροατήριό μου μὲ τὸ ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Βενετσιάνου χρονογράφου Gasparo Zancaruolo γιατί παρουσιάζει γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς Κρήτης ἰδιαίτερα πληροφορίες ποὺ οὔτε κἀν ὁ Logenzo De Monacis μᾶς δίνει, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος αὐτός, ἀνώτερος ὑπάλληλος στὴ διοίκηση τῆς Κρήτης στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ., εἶχε στὰ χέρια του πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε μὲ συνείδηση καὶ κρίση. Αὐτοῦ τὸ χρονικό, γραμμένο λατινικὰ καὶ ἐκδομένο τὸ 1758 στὴ Βενετία, εἶναι καθαρὸ ὅτι χρησιμοποίησε ὁ Ξανθουδίδης στὴν τόσο πληροφορημένη καὶ ζωντανὴ ἱστορία του «Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ»¹ (ἐκδόθηκε τὸ 1939 ἐπιμελεία Ἰ. Καλιτσουνάκη ἀλλὰ ἦταν τελειωμένη ἀπ' τὸ 1925). Ἐξ ἄλλου ὅμως κι' αὐτὸς ὁ Ξανθουδίδης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὸ χειρόγραφο τοῦ Zancaruolo. Οὔτε ὁ Σπ. Θεοτόκης ποὺ ἔγραψε τὸ 1928 στὸ Ἡμερολόγιό τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἔνα ἄρθρο γιὰ τὸ ζήτημα τῶν 2 ἐπαναστάσεων τοῦ 1363 καὶ 1366, ὅπου τόσο σωστὰ τοποθετεῖ τὸ ζήτημα, οὔτε αὐτὸς ἀναφέρει τὸν Zancaruolo. Ὡστε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐκδοθῇ ὡς ἓνα μνημεῖο τῆς ἱστορίας μας καὶ φυσικὰ συγχρόνως καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Βενετίας. Θ' ἀποτελέσῃ τὸν ἀριθμὸ 1 τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν καὶ ἐκδόσεων τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας. Σὰν πρώτη συμβολὴ στὴν ἔρευνα αὐτὴ δώσαμε στὸ συνέδριο τῆς Ἀχρίδας μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπ' τὴν ἀποστasia τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ τὶς γενικὲς μας παρατηρήσεις. Ἡ ἔκδοση θὰ συνοδευθῇ ὄχι μόνον ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ἀλλὰ κι' ἀπὸ ὅλα τὰ σχετικὰ κεφάλαια καὶ σημειώσεις ποὺ ἀπαιτεῖ ἓνα ἱστορικὸ μνημεῖο. Δηλ. θὰ δώσωμε ἓνα βιβλίον ἐπιστημονικὸ σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς μας. Ἐδῶ σήμερον θέλω νὰ ἀναπτύξω τί ἰδιαίτερα μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει τὸ Κρητικὸ κοινὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Καὶ ἀμέσως, ζητῶντας τὴν προσοχή σας, θὰ σᾶς διαβάσω τὴν ἀρχὴ ἀπ' τὸ κομμάτι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Ἁγίου Τίτου ποὺ ξέσπασε στὰ

¹) Ἐβραβεύθη ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἱστορία τῶν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν» εἰς τὸ Κοσμοδόξειον διαγώνισμα, τὸ 1925. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος στὸ χειρόγραφο του εἶχε σημειώσει τὸν σημερινὸ τίτλο.

1363 γὰρ νὰ δῆτε πόσο ζωντανεὺει ἡ παλαιὰ διήγηση ἀποδομένη στὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα.

«Πῶς τὸ νησί τῆς Κρήτης ἐπαναστάτησε κατὰ τῆς Βενετικῆς ἡγεμονίας καὶ ἀφορμὴ ἦταν κάποιοι Ἑλληγες ἐπαναστάτες.

Ἐφοῦ βγήκαν ἀπ' τῆ μέση οἱ ἀρχηγοὶ τῶν προδοτῶν, ἄλλοι μὲ τὴν ἔσχατη ποινὴ καὶ ἄλλοι μὲ ἐξορία, καὶ ἄφοῦ οἱ ἄλλοι ἐπαναστάτες γύρισαν πίσω στὴν ὑπακοὴ μὲ τὴ χάρη ποὺ τοὺς δόθηκε, τὸ νησί εἰρήνευε².

»Ὅμως οἱ Βενετσιάνοι τῆς Κρήτης, μόλις ἔλειψε ὁ φόβος τῆς ἐπαναστάσεως, γλίστρησαν ἀπ' τὴν ἀσφάλεια στὴν ὀκνηρία, ἀπ' τὴν ὀκνηρία στὴν πολυτέλεια, ἀπ' τὴν πολυτέλεια στὴν ἀλαζονεία καὶ ἔγιναν δύστροποι ὅταν τοὺς ἐπιβλήθηκαν ὠρισμένοι φόροι. Μ' αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ θέλησαν νὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσία μέσα στὸ νησί καὶ ἐπαναστάτησαν ἐνάντια στοὺς πατέρες, εὐεργέτες καὶ ἄρχοντες τοὺς μὲ ἀνήκουστη θρασύτητα. Λοιπὸν αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ, δηλ. τοὺς νέους φόρους, ἀξίζει νὰ τὴ διηγηθοῦμε πάλι ἐδῶ μὲ πᾶσα λεπτομέρεια. Τὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακα πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ἔχει μισο - ὄχρωθῆ ἀπ' τὴ φύση, ἀλλὰ πρὸς τὸ Βορῖα καὶ τὴ Δύση τὸ ὄχρωσε ἡ ἀνθρώπινη τέχνη μὲ τὰ ἀπαιτούμενα μεγάλα ἔξοδα. Μὰ πρέπει αὐτὸ τὸ μεγάλο ἔργο, ποὺ τὸ τρανάζει καὶ τὸ σπάει τὸ θαλάσσιο κῦμα, νὰ ἐπισκευάζεται πάντα μὲ νέους ὀγκόλιθους καὶ μάλιστα νὰ γίνονται καὶ νέες ἐκσκαφές. Καὶ τοῦτο γιατί τὸ λιμάνι δὲν ἔχει βάθος καὶ ἐπὶ πλέον, μὲ τὰ χῶματα ποὺ τὰ νερά τῆς βροχῆς φέρουν τὸ χεიმῶνα, συχνὰ γαμίζει.

»Λοιπὸν γὰρ τοὺς λόγους ποὺ εἴπαμε, ἡ Γερουσία τῆς Βενετίας διάταξε τὸν Δόγη Λορέντζο Τσέλο νὰ ἐπιβάλλῃ κάποιους φόρους στὴν Κρήτη μὲ τὴν εἴσπραξη τῶν ὁποίων θὰ ἐκτελοῦντο τὰ ἔργα τοῦ λιμανιοῦ καὶ τοῦ μόλου καὶ ἄλλα χρήσιμα πράγματα στὴν πόλη. Καὶ ἔτσι, ὅπως εἶναι τὸ σωστὸ καὶ τὸ δίκαιο, θὰ ἔβγαιναν τὰ ἔξοδα γὰρ τὸ κοινὸ ὄφελος.

»Ἀλλὰ τὸ σωτήριον ἔτος 1363, στὶς 8 Αὐγούστου, ἀφοῦ ἄκουσαν ὅλοι οἱ παρόντες τιμαριοῦχοι γὰρ τὸ νέο φόρο ποὺ θὰ πληρώναν, ὅλοι μὲ μιὰ κοινὴ γνώμη ἀρνήθηκαν τὴ συγκατάθεσή τους. Ὁ Λεονάρδος Λάνδολος, δούκας, ὁ Ἰάκωβος Διέδος καὶ ὁ Στέφανος Γραδενίγος, σύμβουλοι, διάταξαν καὶ μάλιστα μὲ κάποια ἀπειλή, ὅλους τοὺς ἄλλους νὰ ὑπακούσουν στὴ δογικὴ διαταγὴ. Ἡ ἀπάντησις ἦταν πῶς κανεὶς δὲν ἤθελε νὰ ὑπακούσῃ. Καὶ τὴν ἴδια μέρα 70 τιμαριοῦχοι συνεδριά-

²) Πρόκειται γὰρ προηγουμένη ἐπανάστασις ποὺ δὲν θὰ πραγματοποιηθῆ ἐδῶ.

ζουν μέσα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τίτου, καὶ στέλνουν σὰν ἀντιπροσώπους τους τὸν Μάρκο Γραδενίγο (μὲ τὸ παρανόμι Σπιριτέλλος), τὸν Μιχαὴλ Φαλέδρο καὶ τὸν Ἀντρέα Πανταλεόνε, οἰκονομικούς τους συμβούλους, νὰ γνωστοποιήσουν στὴν κυβέρνηση ὅτι ἀρνοῦνται νὰ σηκώσουν καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ βάρος. Προτείνουν νὰ ἐκλεγοῦν εἴκοσι σενετοὶ ἄνθρωποι νὰ πᾶνε στὴ Βενετία καὶ νὰ δηλώσουν στὴν Αἰθιοπία τὴν ἀπόφασί τους. Εἰ δὲ μὴ θὰ ἀκολουθοῦσε ἐπανάσταση. Ἡ Κυβέρνηση ἀπάντησε πὼς οφείλεται ὑπακοὴ στὶς δογικὲς διαταγὲς καὶ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ δημοσιευθῇ ἡ νέα φορολογία. Συγχρόνως μίλησε μὲ τὸν πρόεδρο τοῦ συμβουλίου σὲ ὅσους ἔκαναν τὴ συμφωνία μέσα στὸν Ἅγιο Τίτο νὰ διαλύσουν τὴ συνέλευση καὶ νὰ μείνουν φιλήσυχοι πολῖτες, εἰ δὲ μὴ θὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ κεφαλικὴ ποινὴ καὶ ἡ δήμευση τῶν κτημάτων. Τὴν ἴδια μέρα, ἐνῶ εἶχαν συναχθῆ στὴ στοά (λότζια) τὰ μέλη τῆς Κυβέρνησης, δηλ. ὁ Φραντσέσκος Καραβέλλος, ὁ Ἰωάννης Ἀβράμος, ὁ Δομένικος Δόδος, ὁ Μάρκος Κορνάρος, ὁ Νικόλαος Κόκος, ὁ Μάρκος Ἀγγελος, ὁ Νικόλαος Πασχαλίγκος καὶ μερικοὶ ἄλλοι ποὺ ἔβρισκαν ὅτι ἡ φορολογία ἦταν νόμιμη καὶ τίμια καὶ ἔλεγαν στοὺς ἀντίθετους ὅτι ἔμπαιναν σὲ μεγάλο κίνδυνο, ὅλοι τους, ὄχι μὲ μικρὸ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους, διώχτηκαν ἀπ' τοὺς ἐπαναστάτες ἔξω ἀπ' τὴν στοά. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πιστοὺς στὴν Αἰθιοπία μυστικὰ προσπαθοῦσαν νὰ πείσουν τὴν κυβέρνηση νὰ προσοικειωθῇ ὅλους τοὺς Βενετσιάνους μὲ ἐπιτήδειο τρόπο, καθὼς καὶ νὰ κερδίσει ὅλους τοὺς ναυτικούς ποὺ ἦσαν κάτω στὸ λιμάνι, περὶ τοὺς 500, μὲ 18 πλοῖα γιὰ νὰ ἄρθουν εἰς βοήθεια αὐτῶν καὶ τῶν δικῶν τους καθὼς καὶ τοῦ πιστοῦ λαοῦ καὶ νὰ καταλάβουν μὲ ἔφοδο τὴν κεντρικὴ πλατεῖα. Δὲν ἐφάνηκε ὅμως στὴν Κυβέρνηση ὅτι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἔπρεπε νὰ γίνῃ, μὴν τύχη καὶ μιὰ τέτοια ἔφοδος δώση ἀφορμὴ ν' ἀνάψῃ μεγαλύτερη φωτιά καὶ ἀποδοθῇ τότε σ' αὐτήν, στὴν Κυβέρνηση, ἡ εὐθύνη τοῦ κινήματος. Δὲν ἐφαντάζονταν κἀν οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ὅτι οἱ τιμαριούχοι θὰ τὰ ἔσπαζαν ὅλα καὶ θὰ ἔφταναν σὲ τέτοιο σημεῖο κακοήθειας. Καὶ ἐν τούτοις ἐνῶ ὁ Δούκας καὶ οἱ σύμβουλοι του συνεδρίαζαν στὸ παλάτι, σχεδὸν ὅλοι οἱ τιμαριούχοι, εὐγενεῖς καὶ λαϊκοί, μὲ τοὺς ἀνθρώπους τους καὶ μὲ τοὺς μισθοφόρους τους, μὲ μέγα μέρος τοῦ ὄχλου καὶ μὲ πλῆθος ὀπλοφόρων ὄρμησαν στὴν πλατεῖα καὶ προσπαθοῦσαν νὰ βιάσουν τὴν κεντρικὴ πύλη τοῦ παλατιοῦ. Στὸ τέλος, ἀπ' τὰ κεραμίδια τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων καὶ ἀπ' τὰ ἐργαστήρια σκαρφάλωναν στὸ μέγαρο. Ἀμέσως ἡ Κυβέρνηση διάταξε νὰ ἀνοιχθῇ ἡ κεντρικὴ πύλη καὶ ἐπίσης πρόσταξε νὰ ἐπιστρέψουν ὅλοι στὰ σπίτια τους, εἰ δὲ μὴ κινδύνευε ἡ κεφαλὴ τους καὶ ἡ περιουσία τους καὶ νὰ μὴ ταράσσουν πιά τὴν ἡσυχία τῆς πολιτείας. Φτάνει ποὺ περιφρόνησαν τὶς δια-

ταγὲς τῆς κυβέρνησης καὶ ἔφεραν ἐμπόδια στὴν ἐξάσκηση τῆς ἐξουσίας. Ὁ Τίτος Βενέρης τότε, πρὸ ἀπίθυμος ἀπ' τοὺς ἄλλους, φώναξε τοῦ Δούκα «᾿Ω προδότῃ, θά πεθάνῃ».

Καὶ τώρα ἄς ἀναφέρομε ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλους τόμους μὲ περίπου 370 σελ. ὁ καθένας. Ἐὰς δοῦμε τί περιέχουν σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης. Ὁ πρῶτος τόμος δὲν παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιατί, ὅπως ὅλοι οἱ χρονογράφοι τῆς Βενετίας, θεωρεῖ καὶ ὁ Zancaruolo ἀναγκαῖο νὰ ἀρχίσῃ τὴ διήγησή του μὲ τὴν παλιὰ παράδοση, ὅτι δηλ. πρόσφυγες τῆς ἀρχαίας Τροίας, μετὰ τὴν καταστροφή τῆς πατρίδας τους ἀπ' τοὺς Ἕλληνας, ἔκτισαν μιὰ νέα πόλη στὴ γνωστὴ λιμνοθάλασσα. Ἐν τούτοις μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ ἐπιλογὴ προσεκτικὴ ὡς πρὸς τὰ κομμάτια ἔστω κ' ἂν ὁ Zancaruolo ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν σύνδεση τῶν γεγονότων καὶ πετάγεται ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο σὰν παραμυθᾶς, χωρὶς ἄλλη συνοχὴ παρὰ τὴν ἔκφραση: *in questo tempo*—Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ.

Ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς εἶναι νὰ παρακολουθήσομε σ' αὐτὸ τὸν ἀ' τόμο ἐπὶ πόσους αἰῶνες τὸ Βυζάντιο ρίχνει τὴ σκιά του πάνω στὴν Βενετία, πὸ ἄλλοτε ἀποτελοῦσε μέρος τῆς περιοχῆς τῆς Ραβέννας. Καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ καταγραφῇ προσεκτικὰ στὴν ἐκδοσὴ μας ἐνῶ θὰ γίνεταί καὶ ὁ χρονολογικὸς ἔλεγχος. Παραδείγματός χάριν δημοσιεύοντας πόσο συχνὰ ὁ Zancaruolo ἀναφέρει τὸν Βασίλειο Β', μαντεύομε τί μεγάλη ἐντύπωση εἶχε κάνει στὴ Βενετία ἡ ἰδέα τοῦ Βουλγαροκτόνου. Ἀλλὰ στὴν ἀπλή διάνοια τοῦ Zancaruolo οἱ ἐχθροὶ πὸ ἐνίκησε ὁ αὐτοκράτορας καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκανε κάποια δωρεὰ σὲ μιὰ ἐκκλησία, τὸ 982, μπαίνουν στὴν ἴδια σειρά.

Στὴν σελ. 203 τοῦ ἰδίου τόμου ἀναφέρονται ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν «gentiliumini e popolari di Venezia» πὸ πῆγαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Κρήτη, κατάλογος πὸ παίρνει 4 ὀλόκληρα κατεβατὰ, πολύτιμος γιὰ μᾶς, γιατί ἀναγνωρίζομε πολλὰ ὀνόματα οἰκογενειῶν πὸ ἐξελληνίσθησαν ὅπως Caravello, Manolesio, Semitecolo (Σεμιτέλος), Contarini, Pantaleon, Mudazo (Μοάτσος), Venier, Foscolo, Michel Zancarui (τὸ ἴδιο ὄνομα τοῦ συγγραφέα μας), Calbo (Κάλβος), Corner πὸ ἐξελέχθη σὲ Cornago καὶ πὸ ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο. Ἐκτὸς ἀπ' τοὺς ἐξελληνισμένους βλέπομε καὶ πολλὰ ὀνόματα οἰκογενειῶν πὸ ἔπαιξαν μεγάλο ρόλο στὰ κατακτῆμενα νησιά, ὅπως οἱ Giustiniani, οἱ Gradenigo, οἱ Querini κλπ. Μετὰ ἀπὸ ἓνα τόσο ἐνδιαφέρον κεφάλαιον ἔρχεται ἓνας τίτλος: Πῶς δέχτηκαν τὸ λείψανο τῆς ἀγίας Λένας (Μαγδαληνῆς, φαντάζομαι) στὸ Μοναστήρι τῶν Καρμελιτῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ μεσαιῶνας, αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ψυχρὸσύνθεση τοῦ Zancaruolo.

Ἄλλα τὸ ἐνδιαφέρον ξανανάβη ἀμέσως μετὰ τὴ διήγηση τῶν ἐπαναστάσεων. Τὸ ἔτος 1211, μόνο 3 ἢ 4 χρόνια μετὰ τὴν ἀφίξη τῶν Βενετσιάνων στὴν Κρήτη, γράφει ὁ Zancaruolo, ἔχομε ἐπαναστάσεις μετὰ τοὺς Ἀγιοστεφανίτες, Σκορδίληδες, Κωνσταντῖνο Σεβαστὸ καὶ Θεόδωρο Μελισσηνό. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1230 ἢ 1219 μαθαίνομε πὼς ὁ Δούκας Κρήτης Giovanni Storlato καλεῖ σὲ βοήθεια ἀπ' ἄλλα νησιά ἐγκατεστημένους ἐκεῖ Βενετσιάνους γιατί «i Greci» δὲν ἤσχαζαν. Φυσικὰ οὐδεμία ὑπάρχει ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν κατακτημένων. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἐφ' ὅσον ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις ἀναφέρονται ἀπ' τὸν Ξανθοῦδιδη, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται, καθὼς εἶπαμε, μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1230 ἢ 1219 μαθαίνομε πὼς ὁ Δούκας Κρήτης Giovanni Storlato καλεῖ σὲ βοήθεια ἀπ' ἄλλα νησιά ἐγκατεστημένους ἐκεῖ Βενετσιάνους γιατί «i Greci» δὲν ἤσχαζαν. Φυσικὰ οὐδεμία ὑπάρχει ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν κατακτημένων. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἐφ' ὅσον ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις ἀναφέρονται ἀπ' τὸν Ξανθοῦδιδη, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται, καθὼς εἶπαμε, μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1230 ἢ 1219 μαθαίνομε πὼς ὁ Δούκας Κρήτης Giovanni Storlato καλεῖ σὲ βοήθεια ἀπ' ἄλλα νησιά ἐγκατεστημένους ἐκεῖ Βενετσιάνους γιατί «i Greci» δὲν ἤσχαζαν.

Μιὰν λεπτομέρεια καὶ ἱστορικὴ καὶ γλωσσικὴ εὐχαρίστως ὑπογραμμίζω ἐδῶ. Ὁ Zancaruolo μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς Φράγκους, θέλει τὴν ὑποστήριξη τῶν Κρητικῶν καὶ στέλνει τὸ 1261, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης, ἕναν κάποιον Στέγγο γιὰ νὰ ἐξεγείρῃ τὸ νησί, ὄνομα ποῦ ἔχει βρῆ καὶ ὁ Ξανθοῦδιδη στὸν De Monacis. Τὸ χαρακτηριστικὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Zancaruolo μᾶς λέει πὼς ὁ Παλαιολόγος πολέμοῦσε γιὰ νὰ ἀνακτήσῃ ἐκεῖνα ποῦ τοῦ ἀνήκαν ἀπὸ τοὺς προγόνους του καὶ μεταχειρίζεται τὴν ἐλληνικὴ λέξη μετὰ λατινικὰ ψηφία «suo gonic».

Ὁ Β' τόμος, μετὰ τὸ ζήτημα τῶν δύο μεγάλων ἐπαναστάσεων τοῦ 1363 καὶ 1365, θὰ δημοσιευθῇ πιά ὁλόκληρος, γιατί ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὰ συμβάντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀναφέρονται μετὰ ἀκριβῆ ἀκρίβεια. Εἶναι : ἡ διένεξη μεταξὺ Γενοβέζων καὶ Βενετσιάνων μετὰ τὴν ἐξουσία τῆς ἐξουσίας τῶν βασιλέων τῆς Πόλης, οἱ τύχες τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μωριά, ἡ προσβολὴ τῆς Εὐβοίας ἀπ' τοὺς Τούρκους ποῦ κάνουν τὴν κυκλωτικὴ τους κίνηση γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Πόλη καὶ οἱ συνεννοήσεις μετὰ τὴν Ἁγία Ἐδρὰ ἢ ὁποῖα τὸ 1422 στέλνει πρέσβεις στὴν Πόλη. Ἐπειτα μᾶς διηγείται καταλεπτῶς τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ πέρασμα τοῦ Ἰωάννου Ε' ἀπ' τὴ Βενετία ὅπου τοῦ ἔδωσαν γιὰ κατοικία τὸ Μοναστήρι τοῦ S. Zorzi Mazor, στὸ νησί δηλαδὴ ἀπέναντι στὸ δουκικὸ παλάτι. Μεγάλως σημασίας γεγονότα ἀναφέρονται ἀπ' τὰ ὁποῖα ἐκδηλῆ φαίνεται ἡ μικρὴ ἀλήθεια ὅτι οἱ Τούρκοι ἔχουν τώρα τὴ θαλασσοκρατία καὶ σὲ λίγο προσβάλλουν τὴν Ἀδριανούπολη principal città della Grecia, ὅπως λέει ὁ Zancaruolo. Ἄς σημειώσωμε ὅτι ὁ χρονολόγος ἴσως τὴν Ἀδριανούπολη θεωρεῖ μεγαλύτερη ἀπ' τὴν Πόλη, ἀλλὰ σ' αὐτὲς τὶς λέξεις κάτι ἄλλο εἶναι

πὸ ἐνδιαφέρον. Ὅλα τὰ ἐδάφη τῆς παλαιᾶς Αὐτοκρατορίας θεωροῦνται ἀπ' τὸν ξένο ἱστορικὸ σὰν Ἑλλάδα, φτάνει ἡ πλειονότητα νὰ μιλῇ ἑλληνικὰ καὶ ἡ θρησκεία τῆς νᾶναι ἡ ὀρθοδοξία.

Πὸ πέρα μαθαίνομεν πὼς ὁ σουλτάνος τοῦ Καίρου δυναμώνει καὶ διώχνει τοὺς Βενετσιάνους ἀπ' τὸν τόπο του ἐνῶ ὁ σουλτάνος τῆς Ἀδριανούπολης πρόκειται νὰ χτυπήσῃ τὴν Πόλη. Σὰν ἀντίδραση σ' αὐτὰ τὰ τρομερὰ γεγονότα ἀναφέρεται ψύχραιμα καὶ ξηρὰ πὼς ὁ Αὐτοκράτορας ἐτοιμάζει γιὰ νὰ κλείσῃ τὸν Κεράτιο μιὰ σιδερένια ἀλυσίδα! Ἄλλο δὲν εἶχε γιὰ νὰ ἀντισταθῇ στὴ μεγάλη ἐπίθεση. Ἡ διήγησις δὲν φτάνει ὡς τὴν Ἄλωση. Σταματᾷ στὰ 1446. Δὲν θεωρῶ περιττὸ νὰ πῶ ἐδῶ πόσο ἡ μελέτη τῶν χρονογράφων παίρνει ἄλλη ζωὴ ὅταν γίνεται στὴ Βενετία. Ὁ μελετητὴς κάνει εὐκόλα συγκρίσεις μὲ σχετικὰ κείμενα ποὺ τὰ ἔχει κοντά του καὶ μπορεῖ κάθε τόσο ν' ἀνοίγῃ κάποιον ἀρχαῖον Ἄτλαντα ὅπου ἡ ἱστορία τοποθετεῖται τόσο ὑποβλητικὰ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς.

Τοπογραφικὴ θὰ εἶναι καὶ μιὰ ἄλλη σύγκρισις ποὺ θὰ γίνῃ ἐδῶ μ' ἓνα λογοτεχνικὸ κείμενο, τὸν Ἐρωτόκριτο. Τὸ μεγάλο κρητικὸ ἔπος κἀτι θὰ μᾶς πῆ γιὰ τὰ μέρη ὅπου ἐξελίσσονται τὰ γεγονότα. Γιὰ τὴν ἐξοχὴ δὲν βρίσκουμε τίποτα ἀλλὰ ὅταν ὁ Zancaruolo μᾶς λέει πὼς ἓνας πλατὺς κεντρικὸς δρόμος φέρνει ἀπ' τὸν λιμένα στὴ Μεγάλῃ Πλατεία ὅπου ὁ κόσμος μαζεύεται καὶ ὀχλαγωγεῖ καὶ ὅπου ὑψώνεται τὸ παλάτι, ἀνάμεσα σὲ ἐμπορικὰ καταστήματα καὶ ἐργαστήρια καὶ πὼς, σκαρφαλώνοντας στὶς χαμηλὲς τοὺς στέγες, μπαίνει ὁ ὄχλος στὸ παλάτι γιὰ νὰ διώξῃ τὴν ἐνετικὴ κυβέρνησις, μᾶς φέρνει στὴ μνήμη τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς ἔχει δώσει ὁ Κορνάρος. Στὴν κεντρικὴ πλατεία τῶν Ἀθηνῶν (λέει ὁ ποιητὴς καὶ ἐννοοῦμε τοῦ Χάνδακα) ἐτοιμάζονται γιὰ τὸ θέαμα τῆς γιόστρας :

*Βγαίνουνσι τὰ μποδίσματα, σφαλίζον τὰργαστήρια
Γέμουν τὰ δώματα λαό, οἱ ἀλλὲς καὶ παραθύρια*³

Ἀπὸ τὰ δώματα τῶν μαγαζιῶν σκαρφαλώνει ὡς τὰ παράθυρα τοῦ παλατιοῦ καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος γιὰ νὰ μιλήσῃ μὲ τὴν Ἀρετούσα :

*Ἦσωσεν ὁ Ρωτόκριτος εἰς τοῦ σταριοῦ τὸ σπίτι,
καὶ ποῖα μερὰ ναι ν' ἀνεβῆ, γνωρίζει καὶ θωρεῖ τη.
Καὶ μ' ὄλο πού το δύσκολη στ' ἀνέβασμα ἀντρεϊύτη,
πολλὰ πιδέξ' ἀνέβηκε, χαλίκι σκιὰς δὲν πέφτει*⁴.

Στὸν Zancaruolo συμπληρώνεται ἡ εἰκόνα τῆς Μεγάλῃς Πλατείας

³) Ἐκδοσις Ξανθοῦδιδη Β' 109 - 110.

⁴) Ἐκδοσις Ξανθοῦδιδη Γ' 573 - 576:

μὲ τὸ Κωδωνοστάσιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Τίτου, ὅπου ἄλλοτε, φαίνεται, κυμάτιζε ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ ὅπου οἱ ἐπαναστάτες ὑψώνουν τὸ λάβαρο τοῦ Ἁγίου Τίτου⁵.

Προχωρῶντας λίγο περισσότερο στὶς λογοτεχνικὲς παρατηρήσεις νομίζω πὼς δὲ θάταν ἐκτὸς χώρου νὰ ἀναφέρομε τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Πετράρχη ὅπου περιγράφει σὲ φίλους τὴ γιόστρα ποὺ ἔγινε στὴν πλατεία τοῦ Ἁγ. Μάρκου γιὰ νὰ ἐορταστῇ ἡ νίκη τῶν ὀπλων τοῦ Condottiere dal Verme. Αὐτὸς κατέβαλε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου. Ἄς σημειώσωμε ἀμέσως πὼς τὴν πλατεία δὲν τὴν ὀνομάζει μὲ τὸ γνωστὸ τῆς ὄνομα ἀλλὰ γράφει campo agli spettacoli fu la piazza maggiore di questa città ποὺ, προσθέτει, τὴν ὁμοίαν τῆς δὲν ἔχει στὸν κόσμον καὶ ποὺ λάμπει ἀπὸ μάρμαρα καὶ χρυσάφι⁶. Θεωρεῖο του ὁ Δόγης εἶχε κάνει τὸν ἐξώστη τῆς ἐκκλησίας (Loggia marmorea) ὅπου ὑψώνονται «τὰ τέσσερα χρυσομέννα ἄλογα στὰ ὁποῖα, λέει ὁ Πετράρχης, ὁ ἀρχαῖος ἄγνωστος καλλιτέχνης ἔδωσε τέτοια ζωὴ ποὺ νομίζεις ὅτι τὰ ἄκοῦς νὰ καλπάζουν καὶ νὰ χλιμιντρίζουν»⁷. Ἐκεῖ, δίπλα του, ὁ Δόγης εἶχε καλέσει τὸν Πετράρχη νὰ καθίσει γιὰ ν' ἀπολαύσει τὸ θέαμα. Ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐξέδρα εἶχε κατασκευαστῇ, πλοῦσια διακοσμημένη ὅπου πῆραν τὴ θέση τους πολλὲς ἀρχόντισσες τῆς Βενετίας, ἄνθη ὠμορφιάς, στολισμένες μὲ πολύτιμες φορεσιὲς καὶ πολυτιμότερα χρυσαφικὰ ποὺ ἔλαμπαν στὸν ἥλιο. Κι' αὐτὴ ἡ ἐξέδρα θυμίζει τὸ «πατάρι» ποὺ ὁ Ἡράκλης εἶχε διατάξει νὰ στήσουν στὴν μεγάλη πλατεία ὅπου κάθισαν αὐτὸς, ἡ Βασίλισσα, ἡ Ἀρετοῦσα καὶ ἡ Νέννα :

*Ῥοισ⁸ ὁ Ρῆγας νὰ γενῆ ἓνα ψηλὸ πατάρι,
ἐκεῖ ποὺ θεὸς νὰ μαζωχτοῦ νὰ τρέξουν οἱ καβαλλάρου.
Τάβλες καὶ τράβες καὶ καρφιά καὶ τέχνη τῷ μαστόρω
ἐξετελειῶσα ὃ τί ᾽θελε ὁ Ρῆγας εἰς τὸ φόρο.
Καὶ μὲ χρυσὰ καὶ μ' ἀργυρὰ τριγύρου τὸ στολίζου,
κ' ἐλάμπασινε τὰ θρονιά, κ' οἱ τόποι ποὺ καθίζου⁸.*

Τοῦ «σταριοῦ τὸ σπίτι» φανταζόμεθα ὅτι ἦταν ἀποθήκες καὶ πρᾶτῆρια δημητριακῶν καρπῶν.

Ἐπίσης τὸ στεφάνι ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ νικητὴ τῶν ἀγῶνων ποὺ ἦταν d' oro purissimo risplendente di gemme θυμίζει τὴ «τζόγια»

⁵) Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς συμπληρώνουν τὸ ἄρθρον τοῦ κ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Τὸ Δουκικὸ Ἀνάκτορον τοῦ Χάνδακος (Κρητ. Χρονικά 1960).

⁶) Lettere senili di Francesco Petrarca, Firenze 1869, ἔκδοσις Q. Fracassetti, σελ. 231.

⁷) Ibidem, σελ. 231.

⁸) Ἐκδ. Ξανθ. Β' 96 - 100.

ποῦ εἶχε ἐτοιμάσει ἡ κόρη τοῦ βασιλιά, ἡ Ἀρετή, γιὰ νὰ στεφανώσῃ τὸ νικητὴ τῶν ἀγώνων :

*Κι ὅπου νικήσῃ, ὅχ τὸ λαὸ νὰ ᾿χη τιμὴ μεγάλη,
κ' ἔνα στεφάνι ὀλόχρυσο νὰ βάνῃ στὸ κεφάλι,
ἔνα στεφάν' ὀλόχρυσο καὶ μαργαριταρένιο,
ἀπὸ τσι θυγατέρας τοῦ τὰ χέρια καμωμένο⁹.*

Πιὸ πολὺ ἀκόμη μοῦ φαίνεται πὼς πλησιάζουν τὰ δύο κείμενα μὲ τὴν παρουσία στὴν πλατεία τῆς Βενετίας, χωρὶς νὰ λάβουν μέρος στὴ γιόστρα, εἰκοσιτεσσάρων παλληκαριῶν. Ὅλοι ὠραῖοι καὶ πολυτελέστατα ντυμένοι (*nobili garzoni belli tutti della persona e magnificamente vestiti*) ἔδιναν μεγάλη αἴγλη στὴ γιορτῆ. Ἄς θυμηθοῦμεν λοιπὸν ἡμεῖς τοὺς ὠραίους ἔφηβους ποῦ βαδίζουν σὰν φρουρὰ μπρὸς ἀπ' τὸ ρηγγόπουλο τοῦ Βυζάντιου :

*Νέοι ὀχτὼ ξαρμάτωτοι τοῦ βασιλιοῦ ἀλογάροι,
Ἐνοὺς καιροῦ, ἐνοὺς κορμιοῦ μὰ φορεσὰ ντυμένοι
Σγουροί, ξανθοί, μακροί, λυγροί κ' ὁμορφοκαμωμένοι¹⁰.*

Δὲν τὸ ἀρνοῦμαι πὼς περιγραφὲς παρόμοιων ἱπποτικῶν ἀγώνων βρῖσκονται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ κείμενα, ἀλλὰ τοῦ Πετράρχη τὰ γράμματα ἀξίζουν νομίζω ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ γιατί, μὲ τὸ θαυμασμὸ ποῦ εἶχαν οἱ Βενετσιάνοι γιὰ τὸν ἐπίσημο ἰταλὸ ποιητὴ, θάταν ἀρκετὰ φυσικὸ κάποτε κάποιες μεταφράσεις στὰ ἑλληνικὰ νάχαν φτάσει καὶ ὡς τὰ αὐτὰ τοῦ ποιητῆ Κορνάρου, ποῦ φαίνεται ἀνθρώπος μ' ἔνα σοβαρὸ κεφάλαιο γνώσεων τῆς λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς του.

Τέλος θάθελα νὰ θυμίσω πὼς οἱ ἠρωϊκὲς ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης ποῦ ἤφραν τὸν ἱστορικὸ τους στὸν ἀείμνηστο Ξανθοῦδιδη καὶ τὰ ἐντελῶς τελευταῖα χρόνια στὸ νεοεκλεγέντα καθηγητὴ τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Μ. Μανούσακα¹¹ ἔχουν ἐμπνεύσει στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία κείμενα ποῦχουν ἴσως ἄδικα πέσει στὴ λήθη στὶς μέρες μας. Πρῶτον ἄς ἀναφέρομε τὸν Σπ. Ζαμπέλιο (1815-1881) ὁ ὁποῖος στὸ ἱστορικὸ του μυθιστόρημα καθορίζει καὶ τὴν ἐποχὴ ποῦ πῆρε : «Οἱ Κρητικοὶ Γάμοι, ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας ἐπὶ Βενετῶν (1570), ἐν Ταυρίνῳ 1871». Στὶς πρῶτες του ὅμως σελίδες μᾶς ἀναφέρει γιορτὲς ποῦ γίνονται εἰς ἀνάμνηση τῶν πρὸ 200 ἐτῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης, ποῦ πνίγηκαν στὸ αἷμα καὶ ἀνα-

⁹) Ἐκδ. Ξανθ. Α' 1380 - 84.

¹⁰) Ἐκδ. Ξανθ. Β' 375 - 384.

¹¹) Μ. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνηση τοῦ 1460 - 1462. Ἀθήναι 1960.

φέρει μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου. Προχο-
ρεῖ κατόπιν στὴν Ἐπανάσταση τοῦ Κοντανολέου ἀπ' τὴν ὁποία πῆρε
τὸ ἐπεισόδιο τοῦ μυθιστορήματός του. Μὲ δυὸ λόγια, ἐμπνέεται ἀπὸ
μὴ διήγηση τοῦ Νοταρίου Τρίναν πὸ ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ
Pashley τοῦ 1837 καὶ ὅπου μαθαίνομε πὼς, γιὰ νὰ παρευρεθοῦν σὲ
γάμο μεταξὺ ἀρχοντοπούλας βενετσιάνας καὶ Ἕλληνος πρὸχοντα, 450
Κρήτες πολεμιστὲς ἔπεσαν σὲ ἐνέδρα καὶ θανατώθηκαν ἀπ' τοὺς Ἐνε-
τούς¹².

Τὰ ἐλατώματα τοῦ μυθιστορήματος αὐτοῦ τὰ ξέρομε, εἶναι ἡ τάση
στὴν ὑπερβολὴ τῆς ρωμαντικῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀνήκουστα ἐξεζητημένη
καθαρεύουσα. Ἀλλὰ τόσα ἄλλα, τὸ γεγονὸς πὼς ἐνδιαφέρεται τὸ 1871
—καὶ βέβαια πολὺ πρὶν— νὰ μελετήσῃ στὶς βιβλιοθήκας τῆς Ἰταλίας
τὴ μεσαιωνικὴ μας ἱστορία γιὰ νὰ μεταφέρῃ τὶς γνώσεις του στὴ λο-
γοτεχνία, τὸ ὅ,τι προσπάθησε, ἔστω κι' ἂν δὲν τὸ κατόρθωσε, νὰ σκι-
γραφήσῃ τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Βενετσιάνικου καὶ τοῦ Κρητικῆς χυ-
ρακτῆρα, τὸ ὅ,τι, μὲ κάποιον τρόπο, καὶ λαογραφικὰ στοιχεῖα χρησιμο-
ποίησε, δὲν εἶναι μικρὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐποχὴ του.

Δεύτερος πὸν κατέγινε μὲ τὴν ἐνετοκρατουμένη Κρήτη εἶναι ὁ γυ-
μνασιάρχης καὶ ποιητὴς Ἀντώνιος Ἀντωνιάδης (1836 – 1905). Αὐτὸς
ἔγραψε δύο ἔπη μὲ θέματα τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης. Πρῶτα τὴν Κρη-
τὴ ἰδία τὸ 1868. Τὸ θέμα εἶναι παρόμοιο μὲ τὸ θέμα τῶν Κρητι-
κῶν Γάμων. Ἐρωτας μεταξὺ ἀρχοντοπούλας βενετσιάνας καὶ νέου
κρητικῆ ἀπὸ τοὺς Λάκκους τελειώνει μὲ αἱματηρὰ γεγονότα. Ὅσα
δὲν εἶχε πετύχει ὁ Ζαμπέλιος—ἴσως καὶ πάλι χωρὶς ἐπιτυχία—τὰ καλ-
λιέργησε τοῦλάχιστον ὁ Ἀντωνιάδης. Δηλ. μὲ προσοχὴ μελέτησε τοὺς
χαρακτῆρες καὶ ἀκόμα πρὸ προσεκτικὰ χάραξε περιγραφὰς τοπίων καὶ
παλατιῶν. Ἀλλὰ περισσότερο ἀπ' ὅλα αὐτά, πρόσεξε τὸ λαογραφικὸ
στοιχεῖο τῶν βουνήσιων πληθυσμῶν τῆς Κρήτης καὶ σὲ κάθε περιστα-
ση, σὲ τραπέζια, γάμους, ἀρρώστιας, θανάτου μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ
ὑπομονὴ περιγράφει τὰ πάντα καὶ ἀναφέρει χίλιες παραδόσεις πρὸ
ἴσως χωρὶς αὐτὸν θὰ σβύναν λησμονημένες. Δυστυχῶς ἓνα δὲν κατόρ-
θωσε νὰ φτάσῃ, τὴ φυσικότητα γιὰ καὶ τὸν Ὅμηρο θέλει νὰ μιμη-
θῇ ἀφ' ἑνὸς καὶ δὲν τολμᾷ νὰ μεταχειριστῇ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα ἀφ'
ἑτέρου, ἐνῶ τὸ ἀπαιτοῦσαν τὰ θέματα πρὸ παίρνει.

¹²) . . . . a manuscript account of a Venetian writer; who plainly appro-
ves of the atrocities which he describes. This manuscript is in the Ra-
colta Correr and is numbered 766. Its title is: «Racconto di varie
cose successe nel regno di Candia dall' anno 1192...sino l' anno 1669» For-
mato dal S.re Trivan Pub.co nodaro Ducale. (R. P a s h l e y Travels in Crete,
London 1837. Vol. II, p. 150, n. 11).

Τὸ 1883, ἄλλο ἔπος μὲ θέμα πάλι τὴν σκληρότητα τῶν Ἑνετῶν κατακτητῶν ἐκδίδει ὁ Ἀντωνιάδης, τὴ Χρυσομαλλοῦσα τῶν Σφακιῶν. Αὐτὴ τὴ φορὰ, ἡ ἐποχὴ εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη πού εἶδαμε στὸ χρονικὸ τοῦ Zancagnolo, τὰ χρόνια δηλ. πού Δούκας στὴν Κρήτη ἦταν ὁ Γραδενίγος. Καὶ ἐπὶ πλέον ὁ Ἀντωνιάδης ἀποφάσισε νὰ γράψῃ τὸ ἔπος αὐτὸ μὲ τοὺς 7000 στίχους, στὴ δημοτικὴ. Τί ἔφταιξε τώρα πάλι ἐδῶ καὶ δὲν βρισκόμαστε μπρὸς σὲ ἀριστούργημα, δὲν εἶναι ἡ στιγμὴ νὰ τὸ ψάξομε γιατί δὲν κάνομε τὴν κριτικὴ τῶν δύο ποιητῶν τῶν μέσων καὶ τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα.

Ἕνα πρᾶγμα ἀξίζει νὰ προσέξομε : Πὼς δύο σοβαροὺς λογοτέχνες ἄδικα τοὺς ἐγκαταλείψαμε στὰ σκονισμένα ράφια. Ἐκεῖνοι εἶχαν δὴ ἀπὸ τότε ποιά διδόμενα—ἐπαινετικά ἄλλωστε γιὰ τὴ φυλὴ—προσφέρει ἡ μελέτη τῆς Ἑνετοκρατίας, πού τώρα ἐμψυχώνει τόσοις ἔρευνητές. Ἄς πάρουν ἐπίσης παράδειγμα ἐκεῖνοι πού ἡ στὴν ἀνθόρμητη λογοτεχνία θέλουν σήμερα νὰ ἀφιερῶσουν τίς δυνάμεις τους, ἢ στὴν ἐπακριβῆ ἔρευνα, μὲ πόση εὐσυνειδησία οἱ δύο λογοτέχνες μελέτησαν καὶ σκέφτηκαν γιὰ νὰ γράψουν. Ὁ πατριωτισμὸς ἦταν τότε ἡ φλόγα πού θέρμαινε τὴν ψυχὴ τοῦ κάθε καλλιτέχνη, γιατί πολλές χῶρες ἑλληνικῆς ἔμεναν ἀκόμη νὰ ἐλευθερωθοῦν μὲ τίς θυσίες τοῦ μικροῦ ἐλευθερωμένου κράτους. Σήμερα πρὸς ἄλλους μαγνήτες θὰ ἐλκυστοῦν οἱ σκέψεις τῶν λογοτεχνῶν. Καὶ ἐν τούτοις, τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα δὲν εἶπε ἀκόμη στὴ λογοτεχνία μας τὴν τελευταία του λέξη. Τὸ εἶδαμεν, εἶναι μόλις λίγα χρόνια, στὸ δίτομο ἔργο τοῦ κ. Πετσάλη, «Οἱ Μαυρολόυκοι» ὅπου ὑπάρχουν κεφάλαια πραγματικὰ ἐκλεκτὰ καὶ ὅπου δὲν εἶναι καθόλου αἰσθητὸ ὅτι ὁ συγγραφέας πάντοτε τὸν ὠραῖο ρόλο τὸν δίνει στοὺς Ἕλληνες. Εἶναι ἓνα βιβλίον πού τραβάει τὸν ἀναγνώστη ὅσο λίγα κι' αὐτὸ μ.π.ορεὶ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς λογοτέχνες πού θὰ διαλέξουν ἱστορικὰ θέματα.

Ζητῶ συγγνώμη ἀπ' τοὺς αὐστηροὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης ἂν τελειῶνω μὲ, δειλὴς πάντως, ὑποδείξεις πρὸς τοὺς λογοτέχνες. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι κακὸ νὰ στρέφῃ κανεὶς λίγο τὸ βλέμμα καὶ πρὸς τὴ δημιουργία καὶ ὄχι πάντα πρὸς τὴν ἔρευνα.